ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ԵՐԿԵՐ

ՀԻՆԳ ՀԱՏՈՐՈՎ

Բ

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Ա 205

Աղոնց Ն. Գ.

Ա 205 Երկեր. հատ. Բ., Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ / Հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը. - Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 2006. - 680 էջ + 1 ներդիր:

Նիկողայոս Ադոնցի երկերի երկրորդ հատորն ընդգրկում է գիտական տարալեզու հանդեսներում և ժողովածուներում տպագրված հայ հին և նոր գրականության պատմության հարցերին, ինչպես նաև գրական առանձին հուշարձաններին, դեմքերին ու գրականության խնդիրներին նվիրված հետազոտությունները:

Հասցեագրվում է հայագետներին և ընթերցող հանրությանը:

Ա $\frac{0503020913}{704(02)06}$ 2006

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 5-8084-0779-6

50 anos 1956 2006

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Խմբագրական հանձնաժողով

Հովհաննիսյան Պ. Հ., Մադոյան Ա. Գ., Ստեփանյան Պ. Գ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

Սարգսյանին (տե՛ս **Գ. Խ. Սարգսյան**, Մովսես Խորենացու Ողբը նոր մեկնաբանությամբ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, №1, էջ 119-130): - էջ 341:

5. Այլ կապակցությամբ արդեն նշել ենք, որ Ն. Ադոնցը վերջնական չէր համարում իր այս տեսակետը և գտնում էր, որ ապագայում Խորենացու բնագրի ավելի մանրամասն քննությունը կարող է նոր մեկնաբանությունների ու եզրակացությունների տեղիք տալ: - էջ 351:

ՓՈՔՐ ՍՈԿՐԱՏԻ ՀԵՂԻՆԱԿԸ
(էջ 352)

Գրված է 1936 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Սիոն» պաշտոնաթերթում (տե՛ս «Սիոն», 1936, № 10, էջ 300-304): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Թերևս ակնարկում է 1931 թ. Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյանի վերաբերյալ «Յառաջ» և մամուլի այլ օրգաններում տպագրված վարկաբեկիչ հոդվածները: Հոդվածներում շեշտվում էր այն հանգամանքը, թե իբր Մեսրոպ սրբազանը խորհրդային գաղտնի ծառայությունների գործակալ է: Հայտնի է, որ այս, ինչպես նաև այլ կեղծ մեղադրանքների հիման վրա, պարսկական իշխանությունները 1931 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մեսրոպ սրբազանին վտարել են Պարսկաստանից, որով թեմը զրկվեց իր բարեխնամ առաջնորդից (տե՛ս «Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության», Գիրք Բ. Խորեն Ա Մուրադբեկյան կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, կազմեց Ս. Բեհբուդյան, Երևան, 1996, էջ 313-315): - էջ 352:

2. Գագիկ II-ի տանեմարանության լրիվ բնագիրը («Հարկ եղև մեզ և ի խնդիր») բերել է Սամուել Անեցին (տե՛ս **Սամուել Անեցի**, Ժամանակագրութիւն, էջ 163-178): - էջ 353:

3. Փոքր Սոկրատի բնագրի թարգմանության ժամանակի և հարակից խնդիրների մասին հետաքրքրական են Նորայր Բյուզանդացու («Տեղեկութիւնք ի Մեծ և ի Փոքր Սոկրատայ Պատմութիւնս Եկեղեցւոյ», հրատ. Մ. Մինասյան, «Հանդես ամսօրյա», 1983, էջ 369-374), Ն. Ակինյանի («Փոքր Սոկրատ և Մովսես Խորենացի», «Հանդես ամսօրյա», 1948, № 3-6, էջ 173-190), «The Armenian Adaptation of the Ecclesiastical History of Socrates Scholasticus [commonly known as «the Shorter Socrates»]. Translation of the Armenian Text and Commentary by Robert W. Thomson. Peeters: Hebrew University, Armenian Studies 3» (Leuven-Paris-Sterling, VA 2001), М. Шириняи, Краткая редакция древнеармянского перевода Церковной истории Сократа Схоластика. [«Византийский временник», 43 (1982), стр. 231-241] ուսումնասիրությունները: - էջ 359:

ՓՈՔՐ ՍՈԿՐԱՏԻ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ինչպես հայտնի է, Սոկրատի «Եկեղեցական պատմությունը» մեզ հասել է կրկնակի խմբագրությամբ՝ ընդարձակ և համառոտ, կամ որպես ընդունված է անվանել՝ Մեծ և Փոքր Սոկրատ: Մեծ Սոկրատը թարգմանված է հունարենից Փիլոն Տիրակացու ձեռքով 696 թվին: Իսկ ի՞նչ է Փոքր Սոկրատը:

Փոքր Սոկրատի և Մովսես Խորենացու Պատմության միջև կան անհամար առնչության կետեր, և այնքան զգալի որ մատնում են մեկի կախումը մյուսից: Նորայր [Բյուզանդացի] կամենալով պաշտպանել Պատմահոր ավանդական դարը, այն կարծիքն էր հայտնել, որ Փոքր Սոկրատը նախնյաց հին թարգմանություն է և Խորենացին օգտվել է նրանից: Այնուհետև նախնիք զգալով, որ Փոքր Սոկրատը խիստ համառոտ է, ձեռնարկել են նորեն թարգմանելու 696 թվին: Այսպես էր կարծում նաև Մխիթարյան հայտնի բանասեր, հանգուցյալ հայր Բ. Սարգիսյան: Երկու Սոկրատների փոխադարձ հարաբերության խնդիրը պետք է պարզվեր առաջ, քան կարելի էր պատասխանել դրականորեն ֆրանսիացի գիտնական Կարրիերի կողմեն հարուցած նոր կասկածներին Խորենացու ժամանակի վերաբերյալ:

Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ վարդապետը, այժմ արքեպիսկոպոս[1], հրատարակեց երկու Սոկրատները միասին 1897 թվին և ընդարձակ առաջաբանում քննության առավ օրվան հրատապ խնդիրը, ապացուցանելով, որ Նորայր և հ. Բ. Սարգիսյան սխալ են և որ Մեծ Սոկրատն ավելի հին է, քան Փոքրը: Պարզեց մանավանդ, թե ի՞նչ պայմաններում է ծագել Փոքր Սոկրատը: Փիլոն Տիրակացու թարգմանությունը խիստ բառացի էր, տարկական հետևություն հույն բնագրին ի վնաս հայ լեզվի ողորկության, որով և դժվար ընթեռնելի էր և շատ տեղ անհասկանալի: Ընթերցող հասարակության մատչելի անելու նպատակով հարկ են տեսել հունախոս թարգմանությունը հայացնել, վերածել ավելի կանոնավոր և ավելի

---

[1] Չենք կարող հիշել մեր բարեկամի անունը առանց ցավ հայտնելու այն անտեղի և անարդար ցույցերի առթիվ, որոնց զոհ դարձրին Հայ եկեղեցու պատկառելի դեմքերից մեկին, և պատճառ եղան կաշկանդելու նրա գործունեությունը մի այնպիսի ժամանակ, երբ տարագիր հայությունը այնքան պետք ունի գիտուն և փորձառու հովիվների (1):

հայկարան խմբագրության: Եվ այս է Փոքր Սոկրատը: Հետևապես ավելի ուշ է, քան Մեծ Սոկրատը, ուշ քան 696 թիվը: Այս հ. Մեսրոպ Մագիստրոսի խոշոր լուման է հայ բանասիրության: Նրա մյուս դատողությունները Խորենացու հարցի շուրջ՝ մերը չեն և արդեն հնացած են, և մեր նպատակից էլ դուրս նրանց վերա կանգ առնել: Ինչ որ մեզ հետաքրքրում է այն հարցն է, թե ե՛րբ է խմբագրվել Փոքր Սոկրատը: Հայր Մեսրոպի կարծիքով նա խմբագրվել է «շատ չանցած» բուն թարգմանությունից, գրեթե միաժամանակ և խմբագրողը կամ համառոտողը հավանորեն ինքը Տիրակացին է եղել[1]: Վերջին ենթադրությունը ամեն պարագային անընդունելի է: Արդարև ի՞նչ կարիք կար թարգմանել բառ առ բառ և հետո նոր աշխատանք հանձն առնել թարգմանածը հայացնելու, փոխանակ սկզբից և եթ կանոնավոր լեզվով թարգմանելու: Տիրակացին անմասն է Փոքր Սոկրատից:

Մեծ և Փոքր Սոկրատի հարաբերության խնդիրը մնում է ցարդ առկախ: Բանասերները երկար և ջերմ վիճաբանությունից հետո իրենց զենքերը վայր դրին, մոռացության տալով հարցը: Եվ ինչ որ զարմանալի է, նոցանից և ոչ մեկը չէր նկատել, որ մատենագրական ստույգ տեղեկություն կա Փոքր Սոկրատի խմբագրության և՛ ժամանակի և՛ հեղինակի մասին: Մխիթար Այրիվանեցին իր Ժամանակագրության մեջ հաղորդում է 641 թվի տակ (թիվը հարկավ ճիշտ չէ, և այս չէ կարևորը)

«Փիլոն Տիրակացի, Յակոբ Ուռհայեցի արար զնոր թարգմանութիւն»:

Հազիվ թե բացատրության պետք կա: Ժամանակագիրը հայտնում է, որ այս ինչ թվին Փիլոն Տիրակացին թարգմանել է Սոկրատը և հիշում ի դեպ, որ Հակոբ Ուռհայեցի արել է երկրորդ թարգմանությունը, այսինքն՝ Փոքր Սոկրատը: Մնում է պարզել թե ո՞վ է Հակոբ Ուռհայեցին:

Հարցնենք Մատթեոս Ուռհայեցուն, որ պետք է ճանաչե իր քաղաքակիցներին: Արդարև նա գիտե մի Հակոբ գիտնական վարդապետ, որ կնքել է իր մահկանացուն խորին ծերության մեջ, Ուռհայում, Հայոց 534 = 1085 թվին: Նույն պատմիչն ավանդում է, որ Հակոբը, որ կոչվում էր Քարափնեցի և Սանահնեցի, մասնակցել է 1065 թվի դավանաբանական վիճաբանության, որ տեղի ունեցավ մայրաքաղաքում, [Կոստանդին X] Դուկաս (կամ Տուկիծ) կայսրի հրամանով: Հակոբը մեծ դիմադրություն ցույց տվեց հայրենի ավանդները պաշտպանելու համար, բայց «սակաւ մի վասն երկրնութեանն Քրիստոսի ի կողմն Հոռոմց դարձաւ»[2], միաբանության գիր կազմեց և հանձնեց կայսրին: Այն պահուն սլացավ զահազուրկ Գագիկ թագավորը, պատառեց միաբանության թուղթը, պաշտպան հանդիսանալով Հայ եկեղեցու դավանության (2):

---

[1] Տե՛ս Առաջաբան, էջ 2ա և 3գ:

[2] **Մատթեոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 161-162:

Հակոբը աշակերտել էր Դիոսկորոս Սանահնեցուն, որ 1038 թվին կաթողիկոս ընտրվեց: Անշուշտ, աշակերտել է Սանահնի վանքում և 1038 թվականից առաջ: Ծննդյամբ Քարափնեցի, վանական կյանքով՝ Սանահնեցի, Հակոբը կոչվում է նաև Ուռհայեցի, այնտեղ իր կյանքի վերջին տարիները անցնելու պատճառով: Հավանական է, որ 1065 թվից հետո, երբ կասկածի տակ ընկավ դավանաբանական խնդրում, փոխադրվեց Ուռհա և անդ մեռավ: Մատթեոս գովում է նրա խոր գիտությունը և անվանում «այր հզօր կորովի»: Դատելով Մխիթար Այրիվանեցու նրա տված Ուռհայեցի կոչումից պետք է կարծել, որ Սոկրատի համառոտումը կատարել է Ուռհայում 1065-1085 տարիների շրջանում:

Հակոբը գիտուն էր և քաջ հայկաբան, կարդացել և սերտել էր հին մատենագրությունը, ինչպես երևում է իր գործից, որ լի է հներից քաղած ոճերով և դարձվածներով և մասնավորապես շահավետած է Խորենացու բառամթերքը:

Դառնանք այժմ Մեծ Սոկրատին: Երուսաղեմի օրինակը պահել է հետևյալ հիշատակարանը, զետեղված ձեռագրի առաջին թերթի վրա:

«Յամի վեցհազարերորդի երկերորդի չորրորդի կենցաղում անցաւորի որպես ունի ժամանակագրութիւն սուրբ Սոփի աւագ եկեղեցի տիեզերական մայրաքաղաքին Կոստանդնուպալսի, եւ ***ելթն հարիւրերորդի չորրորդի Քրիստոսի գալստեանն*** և ի հարիւր քառասուն և ի չորս թուականին, ի յիններորդումն ընտիրտիոնին, յառաջնում ամի թագաւորութեանն երկրորդ Ղեւոնի ինքնակալի Աւգոստոսի թարգմանեաց Փիլոն Տիրակացի ***առաջին ձեռնարկութեամբ*** զգիրս զայս մասնաւոր ծայրաքաղ ի Սոկրատայ եկեղեցական պատմութենէն, թողեալ զինքնախաւսութիւնս և զբուրբս այլոց և զճառս յաղագս նուազութեան քարտի և մագաղաթի եղելոյ յաւտարութեան»:

Մեծ Սոկրատի երկու օրինակներն էլ ունին իրենց վերջը Սեղբեստրոսի վարքը, որի սկզբում կա հետևյալ հիշատակարանը:

«Յառաջ քան զութուտասն ամի թարգմանելոյ Փիլոնի զգիրսդ զայդ Սո(ւ)կրատայ զեկեղեցական պատմութիւն թարգմանեալ էր Սրասուն Գրիգորի Չորափորեցւոյ թարգմանի ընդ փառաւորս յիշելոյ Ներսեհ իշխանին փեսային Կամսարականաց զգիրս պատմութեան վարուց սրբոյն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսի Հռովմայ և կայր ի քարտիսի: Այժմ պատշաճ համարեցաք առ զմին զրոց գրել ձեռամբ Թովմա դպրի պատրաստ լինելով մագաղաթին»:

Սոկրատի հրատարակիչ կարծում է, որ երկու հիշատակարաններն էլ պատկանում են Փիլոնի գրչին: Մենք համամիտ չենք: Փիլոնի հարազատ գրությունները չեն, այլ նրանց բովանդակությունը ամփոփած մի ուրիշ և հետին գրչով: Նշանները ակներև են:

Նախ խմբագրված են երրորդ դեմքով, որ հատուկ չէ բուն հեղինակներին:

Հետո՝ «առաջին ձեռնարկությունը» մատնում է անծանոթ գրչի ծանոթությունը երկրորդ ձեռնարկության կամ Հակոբի համառոտ խմբագրության։ Եվ վերջապես Քրիստոսի գալստյան թվականը գործածական չէր ոչ միայն Փիլոնի ժամանակ, այլ և հետագա դարերում:

Երկրորդ հիշատակարանը ևս երրորդ դեմքով է խոսում: Միայն վերջին նախադասությունը թերևս մոռացմամբ պահել է առաջին դեմքը՝ «այժմ պատեհ համարեցաք»:

Այս նկատողությունները տանում են այն եզրակացության, որ Փիլոնի բուն հիշատակարանները չեն պահված, այլ հետին գրիչներից մեկը ամփոփել է նրանց բովանդակությունը, և իր կողմեն ավելացրել է Քրիստոսի գալստյան թվականը Ալեքսանդրյան տոմարով, հակառակ Փիլոնի գործ ածած Կոստանդնուպոլսի տոմարի: Արդարև ըստ վերջինիս աշխարհի սկզբից մինչև 696 թվականը համարվում է 6204 տարի, որ միանգամայն ստույգ է, 6204-5508 = 696: Ալեքսանդրյան տոմարը հաշվում է 5500 տարի և ո՛չ 5508, ուստի անծանոթ գրիչը Քրիստոսի գալստյան թվականը դրել է 704, որ է 6204 - 5000 = 704, առանց նկատելու, որ սա չի համաձայնում մյուս թվերին՝ իններորդ ինդիկտիոնին = 696 և Լեոնտիոս կայսրի առաջին տարվան = 696. նույն անծանոթ գրչին են պատկանում և *ընտիքտիոն* (փոխանակ ինդիկտիոն-ի և *զուքուտասն* (փոխ զուք և տասն) ուղղագրությունը: ***Քարտ*** և ***քարտեզ*** կրկնակի ձևերը ևս չեն կարող միևնույն գրչեն ելած լինել: Պետք է խոստովանիլ, որ քարտի և մագաղաթի նվազության պատճառով Սոկրատի Պատմության ինչ ինչ մասերը չթարգմանելը այնքան պարզ չէ, որովհետև նախ՝ մագաղաթ գտնելուն պես, փոխանակ պակասը լրացնելու, Չորափորեցու թարգմանությունն է արտագրում, և երկրորդ՝ դժվար էր նախորոշել, թե արդյոք տրամադրելի քարտը պիտի բավեր: Հակառակ դեպքում սպասելի էր գործը վերջեն կիսատ մնար և ոչ թե զանազան հատվածները զեղչելով: Մեզ թվում է Փիլոնը կատարել է իր թարգմանությունը Կոստանդնուպոլսում: Ասողիկից գիտենք, որ Հուստինիանոս [II] կայսրը իր գահակալության չորրորդ տարին Հայաստան արշավեց, շատ իշխաններ իր հետը տարավ որպես պատանդ և նրանց թվում «զկաթողիկոսն Հայոց զՍահակ հանդերձ ե եպիսկոպոսօք արգելեալ առ ինքն»[1], այսինքն՝ տարավ մայրաքաղաք: «De Rebus Armeniis» գրությունը հաստատում է, որ կայսրը կանչեց Սահակ կաթողիկոսին եպիսկոպոսների հետ

---

[1] Ասողիկ, էջ 101:

միասին մայրաքաղաք, ուր որ կաթողիկոսը ստորագրեց դավանաբանական միության գիրը, բայց մերժեց գիրը Հայաստան վերադառնալուց հետո: Հուստինիանոս զահ բարձրացավ 685 թ. սեպտեմբեր ամսին. չորրորդ տարին կհամապատասխանե 689 թ.: Հիշյալ հույն աղբյուրի համաձայն կայսրը կանչեց կաթողիկոսին իր թագավորության հինգերորդ տարին, ուրեմն 690 թվին: Հավանաբար կաթողիկոսը և հինգ եպիսկոպոսները հրավիրած են եղել մասնակցել Տրուլլի ժողովին 692 թվին: Ժողովի արձանագրությունից երևում է, որ Կարինի և Կեճառինի եպիսկոպոսները ստորագրել են ժողովի որոշումները: Բայց կաթողիկոսի և այլ հայ եպիսկոպոսների ստորագրություն չկա: Թերևս «De Rebus Armeniis» չափազանցնում է նրանց թեքումը դեպի միաբանությունը: Ժողովի մի քանի որոշումները հայ սովորությանց դեմ, թերևս, բացատրելու է հայ եկեղեցականների ներկայությամբ:

Հավանական ենք համարում, որ Փիլոն Տիրակացին կաթողիկոսի ուղեկիցներեն մին լինի, որ մնացել է Կ. Պոլսում, հունարեն սովորել և թարգմանել Սոկրատը *«պատարութեան»:* Այս դեպքում հասկանալի կդառնա ոչ միայն *«պատարութեան»*-ը, այլ Պոլսական տոմարի և ինդիկտիոնի կիրարկությունը առաջին անգամ հայ մատենագրության մեջ:

Քարտի նվազությունը, եթե լոկ պատրվակ չէ, պետք է բացատրել նրանով, որ կաթողիկոսի վերադարձից հետո Փիլոն հնարավորություն չի ունեցել քարտ կամ մագաղաթ հայթայթել: Դպիր Թովմայի պատրաստած մագաղաթը Փիլոնի ձեռքն է հասել իր Հայաստան վերադառնալուց հետո, ուր և ընդօրինակել է Սեղբեստրոսի վարքը և կցել Սոկրատի Պատմության:

Սոկրատի հրատարակիչը մի անհասկանալի սխալ է գործել, Գրիգոր Չորափորեցու հիշատակարանի «թարգմանի» բառը փոխարինելով «հրամանավ»-ի[1]: Սխալվել է նաև կարծելով, որ Չորափորեցին թարգմանել է Սեղբեստրոսի վարքը Ներսեհ Կամսարականի հրամանով: Հիշատակարանի Ներսեհը Կամսարական չէ, այլ լոկ «փեսայ Կամսարականաց» և իշխան վրաց. և Գրիգոր Չորափորեցին նորա թարգմանն է: Այս Ներսեհը ծանոթ է այլուստ: Հովհաննես Կաթողիկոսը նրան հիշում է մուսուլման զորավար Բասարայի հետ ունեցած ընդհարումի առթիվ[2]: Իսրայել [Ա] կաթողիկոսի օրով (668-678): Ներսեհը բուն Վրաստանի իշխան չէր, այլ այն մասի որ վրացիք Սոմխեթի = Հայաստան են անվանում, իսկ հայերը՝ վրաց աշխարհ, այսինքն՝ Գուգարքն, որի մեջ մտնում էր և Չորափորը, Գրիգոր Թարգմանի ծննդավայրը: Ասել է թե Գրիգորը աշխատել է իր իշխանի համար թարգմանելով Սեղբեստրոսի վարքը, 678 թվին: Աստղիկ շփոթել է,

---

1 «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն...», էջ ժէ:

2 Հովհաննես Կաթողիկոս, հրատ. Մ. Էմինի, էջ 53:

ուշադրության վրիպումով, Զորափորեցու թարգմանության ժամանակը Փիլոնի հետ. որովհետև վերջինիս թարգմանությունը համարում է կատարված Անաստաս կաթողիկոսի օրով և սրա վեցամյա գահակալությունը դնում է (Հ. 120 թ. =) 671, մինչև 677, այն ինչ Անաստաս աթոռի վերա էր 662-668 թվին[1]. և Փիլոն թարգմանել է Սոկրատ 678 թվին, ուրեմն Իսրայելի ժամանակ: Փոքր Սոկրատի հիշատակարանը պարունակում է մի խոշոր թյուրիմացություն, որ պետք ունի ճեկնության: Հրատարակիչը փակագծի մեջ է առել հիշատակարանի մեծագույն մասը, ինչպես և վերջընթեր գլուխը` ճի: Նա չէ նկատել, որ վերջընթեր գլուխն առնված է ամբողջապես **«Գիրք Կայսերաց»** գործից (էջ 60): Այնտեղից է ծագում նաև **Սոկրատ**, էջ 687, ծանոթության մեջ բերած հատվածը, որ գտնվում է Փոքր Սոկրատի օրինակներից մեկում:

Ինչ վերաբերում է հիշատակարանին, փակագծի մեջ նշանակված մեծ հատվածը ոչ այլ ինչ է եթե ոչ մի ամփոփում Մեծ Սոկրատի Չ գրքի Առաջաբանի (էջ 486-487): Ավելորդ ենք համարում դեմ առ դեմ դնել Մեծ Սոկրատի բնագիրը և Փոքրի նույն բնագրի ամփոփումը: Բավական է միայն հիշել սկզբի ու վերջի նախադասությունը:

Մեծ Սոկրատի Առաջաբան, Գիրք Չ, էջ 486.

«Բայց եղիցի մեզ մի փութալ առ պատմութիւնն, զմտաւ ածեալք որպէս զի թէ փութացուք ***զեղեցկաբանութեան հայել, թերեւս եւ ի բաց անկանիցիմք ի դիտմանենն»***...

Առաջաբանի վերջը, Գիրք Չ, էջ 487.

---

[1] Այս շրջանի կաթողիկոսների ժամանակն որոշելու համար, հավատալի կռվան է Գրիգոր Մամիկոնյանի մահվան տարին: Ըստ **«Կայսերաց գրքի»** Գրիգոր ընկավ Խազարաց արշավանքում Հայոց ՃԼԴ թվին, սահմի 10, այսինքն` 685 թ. հուլիսի 5-ին: Ասողիկը տալիս է ՃԼ որ գրչական սխալ է և հրատարակիչը կարող էր ուղղել, քանի որ նույն պատմագիրը Գրիգորի հաջորդի` Աշոտ պատրիկի իշխանությունը դնում է ճլե թվին: Գրիգորի մահը տեղի ունեցավ, ըստ Հովհաննես Կաթողիկոսի, Սահակ Զորափորեցու 7-րդ տարին (և ո՛չ 5-րդ, ինչպես Ասողիկի մոտ է), ուրեմն Սահակ գահակալել է 678 թվին: Իր նախորդն էր Իսրայել (ըստ ոմանց Եղիա, սխալ ընթերցման հետևանքով), որ իշխեց 10 տարի, ուրեմն 668-678: Իսկ սրանից առաջ Անաստասն էր, որի վեցամյա իշխանությունը ընկնում է 662-668: Սեբեոս իր Պատմությունը հասցրել է մինչև Մուավիայի հաղթանակը, 661 թվին, և չէ հիշում Ներսես կաթողիկոսի մահը: Հավանական է, որ մեռած լինի 662 թվի սկզբում, թողնելով աթոռը Անաստասին: Մյուս կողմից Սահակ Զորափորեցին իշխել է 25 տարի կամ 26, ինչպես հաշվում է քանիցս հիշած հույն աղբյուրը, հետևապես մինչև 703 կամ 704 թիվը:Վերջինս ավելի հավանական է և համաձայն է Ղևոնդի տեղեկությանց:

«Զոր եսն տեսա(!) շարագրելով, զորս ի տեսողացն կարացի ուսանել ընտրելով զճշմարիտն, յորմէ ոչ փոխելն (զճշմարիտն յորմե ոչ փոխելն) ըստ պատմութեանն զպատմողսն զայսոսիկ: Խորհրդաբար ինչ ճշմարիտն ծանուցեալ լինեն բազմաց եւ յոլովից պատմելոց եւ որոց առընթերն զոլով ասելոց զործովք, իսկ ոմանց յամենայնէ առաւել արժանաւորելոց զիտել:»

Համեմատեցեք Փոքր Սոկրատ, էջ 688.

«Բայց *մի ոք մեզ մեղադիր լիցի* (հմմտ. Մեծ Սոկրատ Առաջաբան, գլ. Ե, էջ 399, *մի՛ մեղադրել մեզ եթէ*), եւ աղարտեցէ թէ զպատմութիւնս սրբոց հարևանցի պատմեցի և ո՛չ գեղեցկաբանութեամբ հպեալ ի գովութիւնս... *թերեւս ի բաց անկանիցիմք ի զիտմանէն*»:

Հատվածի վերջը.

«Զոր ես տեսի և զոր ի տեսողացն կարացի տեսանել. ընտրելով զճշմարիտն շարագրեցի, զոր ոչ փոխեալ ըստ պատմութեանցն զպատմողսն զայսոսիկ խորհրդաբար ինչ եւ ճշմարիտ ծանուցեալ լինի բազմաց եւ յոլովից պատմելոց եւ յորոց առընթեր զոլով ասելոյ զործովք, իսկ ոմանց յամենայնէ առաւել արժանաւորելոցն զիտել»[1]:

Փոքր Սոկրատի հիշատակարանից այս փոխառությունները հանելուց հետո կմնա իրեն սեփական միայն վերջին մասը, ուր խոսքը ուղղում է Ներսեհ Կամսարականին, անվանելով նրան ապիհյուպատ պատրիկ, գովաբանում է և բարեմաղթում «զի և խաղաղութիւն Քրիստոսի բնակեսցի ի

---

[1] Փիլոնի թարգմանությունը անհասկանալի է: Երևում է, որ հույն բնագիրը լավ չէ հասկացել և ստիպված է եղել տալ նյութական թարգմանություն: Առաջին բառը՝ **եղիցի** սխալ է հասկացված. հունարեն բառը նշանակում է՝ **զիտցի՛ր**: Իմաստն է.

«Գիտցիր որ մենք փույթ չունեցանք գեղեցկաբանության (և ո՛չ թե պատմության), մտածելով որ եթե ուշ դարձնեինք գեղեցկաբանության (կամ պերճախոսության) թերևս շեղվեինք մեր դիտավորութենեն»:

«Գրեցի ինչ որ տեսի (տեսա՛, գրչի սխալ չէ, ինչպես կարելի էր կարծել, այդպես էր թարգմանել հեղինակը հունարեն բառը, որ ձևով կրավորական է, բայց իմաստով ներգործական). և ինչ որ կարողացա իմանալ ականատեսներից, ընտրելով ճշմարիտն փոխանակ հետևելու միևնույն բանը զանազանակերպ ավանդողների պատմությանց: Հոգածությամբ (և ո՛չ խորհրդաբար) վեր հանեցի ճշմարտությունը, որովհետև բազումք էին որ պատմում էին այլևայլ ձևով, որոնցից ոմանք ասում են, որ ականատես են եղել իրողությանց, իսկ ուրիշները՝ ամենեն արժանահավատն են»:

Ներելի է որ Հակոբ Ուռհայեցին չի կարողացել հաղթահարել թարգմանության դժվարությունը և ըմբռնել իմաստը:

քեզ առատապէս և ***յեկեղեցիս քո*** և ***յաշխարհի.*** զի որոց ***ցանկացար պատմութեանն թարգմանել,*** ընդ նոյն ճանապարհ թագաւորաց գնացես» (էջ 689-690):

Փոքր Սոկրատի խմբագիրը նույն սխալն է գործել ինչ որ իր նոր հրատարակիչը՝ Մեսրոպ վարդապետը, և հավանորեն խմբագիրն է, որ մոլորեցրել է հրատարակչին: Սակայն անտարակույս է, որ խմբագիրը անուշադիր է եղել և Կամսարականների փեսային ընդունել է որպես Կամսարական, իրենից ավելցրել ապիհյուպատ պատրիկ տիտղոսը: Թյուրիմացությունը բացատրելու է դրանով, որ Ներսեհը, հայ թարգմանի միջոցով հայ թարգմանություններ պատվիրելուն համար, կարծվել է, որ Ներսեհը Կամսարական տոհմից է: Գուգարքի իշխանը հայտնի չէ, թե ի՞նչ ծագում ունի: Եթե վրացի էր արյունով, թերևս հայերեն ևս գիտեր, ուշադրության արժանի է նաև հիշատակարանի խոսքերը՝ «յեկեղեցիս քո եւ յաշխարհի», որից հետևում է, որ հեղինակը հեռու էր ապրում Ներսեհի իշխանության սահմաններից: Այս պատշաճում է միանգամայն Հակոբ Ուռհայեցուն:

Ներսեհը ներկայանում է որպես «ցանկացող պատմութեանս», որով հասկացվում է ոչ միայն Սեղբեստրոսի վարքը, այլ և Սոկրատի Պատմությունը: Հիշատակարանի հեղինակը, Հակոբ Ուռհայեցին, չի հիշում ո՛չ Գրիգոր Ջորափորեցու և ո՛չ Փիլոնի անունները, և կարծում է, որ երկուսն էլ կատարել են իրենց աշխատանքը միևնույն անձի՝ Ներսեհ Կամսարականի պատվերով: Նա գիտեր Ասողիկից, որ Գրիգոր Արշարունյաց եպիսկոպոսը գրել է «Ընթերցվածոց մեկնությունը» Ներսեհ Կամսարականի հրամանով: Երևում է, որ Գրիգոր Արշարունյաց եպիսկոպոսին և Գրիգոր Ջորափորեցուն նույն անձն է համարել, ուստի և նույնացրել է նմանապես նրանց տերերին՝ Ներսեհ վրաց իշխանին և Ներսեհ Կամսարականին: Ամեն պարագային Ներսեհ Կամսարականը չէր կարող պատվիրել Փիլոնի գործը, քանի որ 696 թվին նա արդեն մեռած էր և երկրի պետը Սմբատ Բագրատունին էր: Մեսրոպ վարդապետի կարծիքով ևս երկու Գրիգորները նույն անձն են:

Այսպիսով Մեծ և Փոքր Սոկրատների փոխադարձ հարաբերությունները պարզված կարելի է համարել:

Մեծը թարգմանված է Կ. Պոլսում 696 թվին Փիլոնի ձեռքով, Փոքրը խմբագրված է Մեծից Հակոբ Ուռհայեցու աշխատությամբ XII դարում (3):